

**ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NDE
BAŞLICA ZAMAN ULAÇLARI**

RECAİ ÜNAL

Dilmer Yayınları

İÇİNDEKİLER

0. GİRİŞ	9-13
0.A. Konunun Genel Tanıtımı.....	9-10
0.B. Amaç.....	10-11
0.C. Bilimsel ve Yöntemsel Yenilik.....	11-12
0.Ç. Güncellik / Güncel Gerçekliğe Uygunluk.....	12
0.D. Konunun İlgili Olduğu Alanlar.....	12-13
0.D.1. Dizimbilimi ve Biçimsel Dizimbilimi.....	13
0.D.1.a. Dizimbilimi.....	13
0.D.1.b. Biçimsel Dizimbilimi.....	13
I. BÖLÜM: ULAÇLAR	15-42
I.A. Ulaçın Tanımı-Eylemsiler Kategorisi İçinde Ulaçlar.....	15-16
I.B. Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Ulaçların Görünümü.....	16-19
I.C. Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Ulaçların İşlevleri.....	20-29
I.C.1. Ulaçların "Tümceansi" Oluşturması.....	20-24
I.C.1.a. Tümceansi-Tümce Ayrımı.....	21-24
I.C.2. Ulaçların Tümce İçindeki Dizimsel İşlevleri.....	24-29
I.C.2.a. Ulaçların Tümcede Bağlaç İşlevi.....	24-26
I.C.2.b. Ulaçların Tümcede Belirteçlik İşlevi ve Belirteç-Belirteçlik Ayrımı.....	26-29
I.Ç. Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Ulaç Türleri.....	29-42
I.Ç.1. Bağlama Ulaçları.....	29-30
I.Ç.2. Durum Ulaçları.....	31-32
I.Ç.3. Zaman Ulaçları.....	33-42
I.Ç.3.a. Başlangıç Ulaçları.....	34
I.Ç.3.b. Bitim Ulaçları.....	34-35
I.Ç.3.c. İzleme Ulaçları / İvedilik Ulaçları.....	35-36
I.Ç.3.ç. Koşutlama Ulaçları.....	36
I.Ç.3.d. Öncelik Ulaçları.....	36-38
I.Ç.3.e. Sonralık Ulaçları.....	38-39
I.Ç.3.f. Eşzamanlılık Ulaçları.....	39-42
II. BÖLÜM: ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ	43-63
II.A. Zaman ve Çağdaş Türkiye Türkçesi'ndeki Görünümü.....	43-54

II.B. Görünüş ve Çağdaş Türkiye Türkçesi'ndeki Durumu.....54-63

III.BÖLÜM: ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NDE BAŞLICA ZAMAN ULAÇLARININ İNCELENMESİ..65-119

III.A. “-DIk”lı Zaman Ulaçları.....65-82

III.B. “-(A / I)r..-mAz” ve “-DIk+-iyelik+'gibi”Yapılı Ulaçlar.82-93

III.B.1. “-(A / I)r ...-mAz” Yapılı Ulaç.....82-92

III.B.2. İşlevce Benzer Bir Yapı: “-DIk+-iyelik+'gibi”.....92-93

III.C. “-(y)ken” (“iken”) Yapılı Ulaçlar.....94-104

III.Ç. “-(y)IncA” Yapılı Ulaç.....104-113

III.D. “-DI+-kişi+-mI”, “-DI+-kişi+-mIydI” Yapılı Ulaçlar....113-119

IV. SONUÇ120-123

V. KAYNAKÇA125-129

0.GİRİŞ

0.A. Konunun Genel Tanıtımı:

Konumuzun adı “Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Başlıca Zaman Ulaçları”. Bu konu kapsamında zaman anlamlı ulaçlar ele alınmış, bunların zaman-görünüş ilişkilerine ve özelliklerine göre işlevleri belirlenmeye çalışılmış, çok sayıda zaman ulacı biçimi incelenerek bir sınıflamaya, düzenlemeye gidilmeye çalışılmıştır. Ele alınan Çağdaş Türkiye Türkçesi zaman ulaçları şunlardır:

1. “-DIk+-iyelik+'zaman'/'vakit” yapılı,
2. “-DIk+-iyelik+'an'/'anda” yapılı,
3. “-DIk+-iyelik+'sırada'/'esnada” yapılı,
4. “-DIk+-iyelik+-(n) dA” yapılı,
5. “-(y)ken” (“iken”) ile kurulan ve çeşitli yapılardaki,
6. “-(y)IncA” yapılı,
7. “-(A / I)r-mAz” ve “-DIk+-iyelik+'gibi” yapılı,

8. “-DI+-kişi+-mI” ve “-DI+-kişi+-mIydI” yapılı zaman ulaçları.

İleriki bölümlerde görüleceği gibi ilkin “ulaçlar” genel ve özel durumlarıyla Çağdaş Türkiye Türkçesi’ndeki görünüşleri, işlevleri bakımından ele alınmış, daha sonra konumuz özellikle “zaman ulaçları” üzerine olduğu için; ilgili olduğu düşünülerek “zaman” ve “görünüş” olguları ele alınıp aydınlatılmaya çalışılmıştır. Daha sonra ise asıl inceleme bölümü olan “Çağdaş Türkiye Türkçesi’nde başlıca zaman ulaçlarının incelenmesi”ne yer verilmiş ve “sonuç” bölümüyle de kimi son belirlemeler dile getirilmiş, sonuç gözlemleri değerlendirilmiştir.

0.B. Amaç:

Çalışma konusu olarak bu konuyu seçmekte iki ana amacımız vardı:

1. Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin genellikle pek dikkatle ele alınmayan, ama dilimizin tipik bir olgusu olan zaman ulaçlarını işlemekle kendi aralarında düzenlenme-sınıflanma ilkelerini ortaya koymaya çalışmak ve böylece Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin incelenmesiyle ilgili bilimsel alanlara sağlam veriler sunmaya uğraşmak,
2. Bu sağlam verilerin; sağlam bir dilbetimsel (dilbilgisel, “gramatikal”) altyapıyı / tabanı başka çalışmaların bulgularıyla, yeni verileriyle birlikte oluşturacağı düşünülerek ve sağlam bir dilbetimsel altyapının ya da tabanın Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin anadili eğitimi ve özellikle kendi çalışma alanımız olan Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin yabancı dil olarak öğretimi gibi uygulamalı dilbilimi alanlarına dilbilimsel destek vermesini sağlamaya çalışmak.

Bu noktada şunu söylemek isteriz: Yabancı dil olarak Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin öğretimi sürecinde zaman ulaçlarının öğretilmesi kimi zorluklar içermektedir; öteki ulaçlar gibi Çağdaş Türkiye Türkçesi’ne özgü ilginç görünüşler sunan zaman ulaçları; yabancılara dilimizin öğretilmesinde kullanım yerlerinin, işlevlerinin öğrencilerce birbirine karıştırılması gibi sorunlarla olumsuz etmen kaynaklarından çok önemli birini oluşturmaktadır. Bunu göz önüne alarak doğrudan doğruya Çağdaş Türkiye Türkçesi’ni öğrenen yabancı öğrenciye değil, yabancı öğrencilere Çağdaş Türkiye Türkçesi öğreten öğreticilere ulaşmayı amaçlayan, onlara bu konuda sağlam bir dilbetimsel veri bütünü sunmak için çaba göstermeye yönelik bu çalışmamızı hazırlamaya başladık. Zaman ulaçlarının düzenlenme-sınıflanma ilkelerini ortaya koymaya bu nedenle uğraştık.

0.C. Bilimsel ve Yöntemsel Yenilik:

Konuyu incelerken izlediğimiz yöntemler yerine göre hem tümevarım, hem tündengelime olmuştur; tündengelime daha çok ağırlık verilmiştir. Ayrıca çalışmamızın genel ve özel nitelikli bölümlerinde biçimden yola çıkılarak daha çok “işlev” ve “iç anlamsal yapılanmalar” üzerinde durulmuş, sonuç değerlendirmelerinde özellikle bunlar etkili olmuş, kayda alınmıştır.

Bilindiği gibi tündengelime yöntemi ve biçimden çok işleve, iç anlamsal olgulara yönelen anlayış tüm dünyadaki dilbilimi çalışmalarında gözde tutulan yeniliklerdir.

0.Ç. Güncellik / Güncel Gerçekliğe Uygunluk:

Bilindiği üzere son yıllardaki tarihî denebilecek siyâsî, iktisâdî, kültürel, ...v.b. alabildiğine büyük ve süratli değişiklikler dünya gendurumunda (konjonktüründe) birçok dengeyi değiştirmiş, Türkiye’yi, Türkiye kültürünü ve Çağdaş Türkiye Türkçesi’ni daha önemli, ilginç ve çekici kılmıştır. Yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri’ne ve başka kimi ülkelere Türkiye’nin, Türkiye kültürünün ve Çağdaş Türkiye Türkçesi’nin köprü işlevi gördüğü/göreceği anlaşılmıştır. Çağdaş Türkiye Türkçesi’ni yabancı dil olarak öğrenmeye gelenlerin sayısı ve oranında belirgin bir artış olmuştur. Bu noktada dilimizin yabancı dil olarak öğretimi sürecinde daha iyi, yeterli biçimde açıklanabilmesine bir yönüyle ve dolayısıyla katkıda bulunmak zorunluluğunu duyarak, ayrıca güncel gerçekliği de görerek böyle bir çalışmaya giriştik; güncel gerçekliğe uygunluk gereksinme ve zorunluluk duygularıyla oluştu.

0.D. Konunun İlgili Olduğu Alanlar:

Konunun ilgili olduğu alanlar Dizimbilimi (Sentaks) ve Biçimsel Dizimbilimi (Morfosentaks) alanlarıdır. Şimdi kısaca bu alanları açıklayalım.

0.D.1. Dizimbilimi ve Biçimsel Dizimbilimi:

0.D.1.a. Dizimbilimi

Dizimdüzenegi; tamlama, tümce, tümcemsî gibi çeşitli yapıların, sözcüklerin, biçimbirimlerinin öbekleşmesi, birleşimi, dizimi görünümündeki olguların ve ilişkilerin tümüdür. Dizimbilimi ise bu türden dil olgu ve ilişkilerini inceleyen dilbilimi dalıdır. “sözdizimi” ve “sentaks” adlarıyla da anılan dal tam da incelediği olgu ve ilişkiler bütününden ötürü konumuzla ilgilidir.

0.D.1.b. Biçimsel Dizimbilimi

Biçimsel Dizimbilimi özel bir dizimbilimi türüdür; dizimbiliminin genel olarak ele alıp incelediği tamlama, tümce, tümcemsi gibi oluşumları öğelerin öbekleşmesi, birleşim, dizim gibi kavramlarla, kullanım ve yapı değerleriyle uğraşarak açıklamaya çalışmasının yanıbaşında anlambirimi-biçimbirimi, biçimbirimi-biçimbirimi ilişkilerini ve yapılarını; tamlama, tümcemsi, tümce gibi ana dizimsel birimlerin anlam ve işlev değerlerini etkilemesi bakımından inceler. Konumuzla çok yakından ilgili bir alandır.

Dizimbilimi ve biçimsel dizimbilimi üzerine daha çok ve derin bilgi için Bayrav 1969:114-124; Aksan 1979: 29-30, 1980: 123-127; Dil. ve Dilb. T.S. 1980: 39, 134; Adalı 1979: 13; Lyons 1968: 57; Vardar 1982: 115'e bakılabilir.

IV. SONUÇ

Bu çalışmamızın, incelemelerimizin sonunda sonuç değerlendirmeleri olarak şunlar ortaya çıkmıştır:

1. "Zaman" diye kısaca belirttiğimiz dildüzenegi zamanıyla zaman belirteçlikleri gibi kavram ve öğeler, biçimler bizim burada esas olarak incelediğimiz Çağdaş Türkiye Türkçesi'ndeki başlıca zaman ulaçlarının anlamsal-işlevsel yapısını doğrudan ve dolaylı olarak çok etkilemektedir. Bunları dikkatimizden uzak tutarak bu tür bir incelemeyi başarıyla yapmamız mümkün değildir.

2. *görünüş* (Rus. вид, İng. aspect, Fr. aspect) dediğimiz; bitmişlik, bitmemişlik, sürme, yinelenme, anlık oluş,...v.b. özellikler de zaman ulacı incelemelerinde çok büyük önem ve ağırlık taşıyan niteliklerdir. Bunlar göz önüne alınmadan yapılacak bir zaman ulacı incelemesi yetersiz kalacaktır. Bu noktada; Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde başka birçok dildeki durum gibi zaman eklerinden ayrı görünüş biçimbirimleri olmaması işimizi güçleştirmiştir, hemen belirtelim.

3. İncelemelerimizden anlaşılmıştır ki, Çağdaş Türkiye Türkçesi'ndeki zaman ulaçlarından ele aldıklarımız; temel tümcecik eylemlerinin gerçekleşmesini kendi yapılarındaki eylemlerin gerçekleşmesine göre hazırlar, düzenlerler; temel tümcecik eylemlerinin gerçekleşme sırasını kendi yapılarındaki eylemlerin gerçekleşmesinden önceki veya sonraki ya da onlarla eşanlı bir noktaya yerleştirebilirler. Buna göre;

a.”-(y)ken” / “iken”li ve “-DIk+-iyelik + ‘sırada’ / ‘esnada’” gibi ulaç biçimleri temel tümcecik eylemleriyle ulaç (ya da tümcemsi) eylemlerinin gerçekleşmelerini eşanlı kırlarlar (Böyle bir durum “-DIk+-iyelik + ‘sırada’ / ‘esnada’” ulaç yapısı için eklendiği eylem ‘bitmişlik’ görünüş özelliği taşıdığı takdirde sözkonusu olamaz).

b. “- (y)IncA”, “-(A / I)r ...-mAz”, “-DIk+-iyelik +‘gibi’” ve “-DI+-kişi +-mI” ile birlikte “-DI+-kişi+-mIyDI” ulaç biçimleri temel tümcecik eylemlerinin gerçekleşmesini kendi yapılarındaki eylemlerin gerçekleşmesinden hemen sonraya yerleştirmektedirler. Yalnız bunlardan “-(A / I)r- mAz”, “-DIk+-iyelik +‘gibi’” ve az çok, ama çoğun “-DI+-kişi+-mI” ile “-DI+-kişi+-mIyDI” biçimleri temel tümcecik eylemlerini ulandıkları eylemlerden hemen sonra, derhal, çok çabuk gerçekleşmeye neredeyse eşanlılığa yaklaştırır tarzda hazırlarlar.“-(y)IncA” ise bu bakımdan bağlandığı eylemin gerçekleşmesinin hemen ardınca temel tümcecik eylemi gerçekleşmesi istemekle birlikte bunu daha yumuşak tarzda düzenler, kırlar. Bu yüzden incelememizde iki alt-öbek “izleme” (2. alt-öbek) ve “derhal izleme” ya da “ivedilik” (1. alt-öbek) ulaçlarının biçimleri sayıldı.

c. “-DIk+-iyelik + ‘zaman’ / ‘vakit’”, “-DIk+-iyelik +‘an’ / ‘anda’”, “-DIk+-iyelik +- (n)dA” ve “-DIkTA” ulaç biçimleri çeşitli dil çevrelerinde (bağlamlarda) bağlandıkları eylemlerle temel tümcecik eylemleri arasındaki gerçekleşme sırası ilişkisini biraz daha geniş bir alana yayarlar: Kimi bağlamlarda eşanlılığa yaklaştırır gibi yapmakla birlikte taşıdıkları “-DIk” biçiminin çoğun ‘bitmişlik’ bildirmesi onları denetler, tutar; bu sıkı denetimden “-DIk+-iyelik+‘an’ / ‘anda’” biçimi kurtulur gibi görünse de, yine de çok zaman “izleme” işlevli ulaç biçimi olarak kalır; temel tümcecik eylemini kendi eyleminden hemen sonra gerçekleşmeye hazırlar. Öbürleri de çoğu zaman tam anlamıyla kendi eylemlerini temel tümcecik eylemleriyle eşanlı bir gerçekleşme ilişkisine katamazlar, en çok “izleme” işleviyle temel tümcecik eylemlerini eklendikleri eylemin hemen ardınca gerçekleşmeye hazırlarlar. Yalnız burada şunu belirtelim ki, “-DIk”ın bitmemişlik bildirdiği kimi durumlarda ulacı kuran biçimbirimlerinin eklendikleri tümcemsi eylemlerinin de ‘bitmemişlik’ görünüşünde olduğu hallerde bu biçimlerin bağlandıkları eylemlerle temel tümcecik eylemleri eşanlı bir gerçekleşme ilişkisine katılabilirler, bu durumda “eşzaman(lılık) ulaçları” kurarlar.

Çağdaş Türkiye Türkçesi’ndeki başlıca zaman ulaçlarını incelerken gördük ki, bu çeşit bir incelemenin çok karmaşık ilişkili, bağıntılı bir olgu ve süreçler bütünü vardır. Bu incelemenin güçlüğü en çok burada olmuştur. Bu bakımdan az önce de belirtildiği gibi zaman ulacı incelemelerinde dildüzenegi zamanı, görünüş, zaman belirteçliği kavramları ve biçimleri yahut öğeleri hiç bir şekilde gözden ırak tutulmamalı, aradaki karmaşık ilişki ve bağıntıların

aydınlatılmasının; zaman ulaçlarının iç-yapılarının, anlam-işlev özelliklerinin aydınlatılmasına da yardımcı olacağı unutulmamalıdır.

İşlev incelemesi zaman ulaçları ele alınırken esastır. Bu tür incelemeler için ise sağlam bir biçim çözümlemesi ve açıklaması gerekmektedir. Çalışma sırasında anlaşılmış ve somutlukla görülmüştür ki, Çağdaş Türkiye Türkçesi dil betimlemelerinde yanlış biçim çözümleme ve açıklamaları; yanlış işlev incelemelerine, değerlendirmelerine yol açmaktadır. Bu bakımdan çalışmada esas olarak işlevler ele alınırken biçimsel özellikler de ihmâl edilmemeye çalışılmıştır.